

JERIKON KIVIKAUTINEN YHDYSKUNTA

MINNA SILVER

Lähi-idässä syntyi elinkeinoissa nuoremmalla kivikaudella eli neoliittisella kaudella vallankumous, jota on teoreettisesti käsitelty niin V. Gordon Childen kuin Yuval Hararin ihmiskunnan kulttuurikehitystä käsittelevissä synteeseissä. Palestiinalaisalueilla sijaitseva Jerikon muinainen rauniokumpu Tell es-Sultan nousee arkeologisten tutkimustulosten perusteella merkittäväksi tekijäksi tässä kehityksessä. Jerikoa tutkivat arkeologit saapuivat viime kesäkuussa eri puolilta maailmaa Helsinkiin pohtimaan Jerikon merkitystä sekä kulttuurikehityksen että arkeologiatieteen kannalta.

Yuval Noah Hararin kirja *Sapiens – ihmisen lyhyt historia* luotaa kulttuurikehityksen varhaisaskelia muinaisen Jerikon tutkimustuloksista. Vaikka Hararille Jeriko on vain kivikautinen kylä, se on ihmiskunnan kulttuurin hautomo.¹ Useille alan arkeologeille Jerikon kivikautinen yhdyskunta näyttättyy jopa monimuotoisena alkukaupunkina. Se kuuluu Jerikon keitaassa sijaitsevan Tell es-Sultanin rauniokummun eli tellin kerrostumiin.

Jerikossa kaivaneita ja paikkaa muuten tutkineita arkeologeja saapui kesäkuussa eri puolilta maailmaa Suomeen pohtimaan löytöjen merkitystä ja kohteen akuuttia lisäsuojelun tarvetta. Kaksipäiväinen konferenssi *Ancient Jericho – Tell es-Sultan: From First Settlers to an Urban Site in Changing Situations* pidettiin kesäkuussa Suomen Arkeologisen Seuran toimesta ja minun johdollani Tieteiden talossa Helsingissä. Paikalla oli niin palestiinalaisten kuin israelilaisten edustaja Lähi-idästä sekä tutkijoita Euroopasta ja Yhdysvalloista.²

Konferenssin esitelmissä käytiin läpi rauniokummun asutusta kivikaudelta aina pronssikauden lopulle eli noin aikaan 1200 eKr. saakka. Lisäksi erityistarkastelun kohteeksi ympäröivästä keitaasta oli otettu Khirbet al-Mafjarin islamilaista arkkitehtuuria edustava kalifi Hishamin umajjadipalatsi keskiajalta, 700-luvulta. Sen tutkimuksia konferenssissa esitteli Palestiinan kansallismuseon entinen johtaja tohtori Mahmoud Hawari.³

Jeriko on UNESCO:n maailmanperintökohdeiden aielistalla.⁴ Kyseessä on koko ihmiskuntaa koskeva kulttuuriperintö, jolle voidaan sikäli nähdä ainutlaatuisuudessaan tavallista paikalliskohdetta huomattavampi arvo ja merkitys. Paikkaa uhkaavat kuitenkin nykyisin erilaiset muutosvaihtokutukset. Kulttuuriperinnön säilyttäminen vaatii tiedeyhteisön tukea ja ponnisteluja, mikä vaikutti myös kokouksen Suomeen kutumisessa.

Jerikon rauniokumpu on ollut 1990-luvulta lähtien Rooman La Sapienza -yliopiston ja professori Lorenzo Nigrón johtaman italialais-palestiinalaisen tutkimushankkeen kaivauskohteena. Sen tulokset ovat tuoneet päivänvaloon uusia löytöjä ja lisävalaistusta vanhoihin löytöihin. Professori Nigro esitteli hanketta ja sen uusimpia löytöjä Helsingissä. Yhteistyössä palestiinalaishallinnon kanssa on kehitetty rauniokummun suojelua ja säilyttämistä.⁵

Tell es-Sultanin rauniokumpu kätkee sisäänsä useita muinaiskaupunkeja

Jordanvirran laaksossa Kuolleenmerestä luoteeseen sijaitsevan autiomaaympäristössä silmiinpistävä vihreä Jerikon keidas on ympäristöllisesti ainutlaatuista seutua. Se kuuluu Itä-Afrikan suuren hautavajoamaan, joka alkaa Viktorianputouksilta ja jatkuu Lähi-idässä aina Turkin alueelle. Kuolleenmeren kohdalla vajoama muodostaa maailman syvimmän paikan.⁶ Hautavajoama on erityisen altista seutua maanjäristyksille, jotka ovat vaikuttaneet alueen arkeologisiin tutkimuksiinkin ja tulkintoihin.

Tell es-Sultan on kiehtonut arkeologeja jo yli sata vuotta. Rauniokumpu kätkee sisäänsä useita päällekkäisiä muinaiskaupunkeja. Jerikossa on riittänyt tutkittavaa paitsi rauniokummussa myös sen ympäristössä. Paikka on eri tutkimusten aikana vaihtanut hallintoa aina turkkilaisten ottomaani-imperiumin alaisuudesta, brittien Palestiinan mandaattihallituksen kautta Transjordanian kuningaskunnan, Israelin ja viimeisimpänä palestiinalaisaluiden itsehallinnon alaisuuteen.

Itävaltalais-saksalainen tutkimusryhmä⁷ ja britit etsivät 1900-luvun alkupuolen Tell es-Sultanin rauniokummusta merkkejä raamatullisesta niin sanotusta Joosuan aikaisesta Jerikosta ja sen sortuneista muureista.⁸ Suomalainen Aapeli Saariso, Raamatun maiden arkeologi ja myöhemmin Helsingin yliopiston itämaisten kielten professori, vieraili kummulla brittien mandaattihallinnon aikana. Hän oli matkustanut vuonna 1919 merimiespapiksi Englantiin, jossa hän oli professori John Garstan-

1 Harari 2011, s. 96.

2 Ks. <http://www.sarks.fi/ajankohtaista.html>. Tämän artikkelin konferenssi-ohjelma ja puhujien esitelmät, joihin viitataan, löytyvät tiivistelmämuodossa kyseisellä sivustolla julkaistusta ohjelma- ja abstraktikirjasesta *Ancient Jericho – Tell es-Sultan: From First Settlers to an Urban Site in Changing Situations: An international archaeological conference in Helsinki, Finland, on the 14th and 15th of June, 2019*. Porvoo: Porvoon Valojäljenös/Suomen Arkeologinen Seura.

3 Ks. edellä ohjelma ja abstraktikirjanen, erityisesti s. 10.

4 Ks. <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/5704/>.

5 Ks. esimerkiksi Nigro ym. toim. 2011.

6 Oates ja Oates 1976, s. 12–13.

7 Sellin ja Watzinger 1913, s. 15, 48–79, 122–159.

8 Garstang ja Garstang 1948.

gin arkeologisessa oppissa Liverpoolin yliopistossa ja kaivoi Garstangin kanssa myöhemmin brittien mandaatti-Palestiinassa.⁹

Saarisalon käynti Jerikon kummulla ajoittuu vuosiin 1928–29. Hän poimi tellin pinnalta matkaansa keramiikanpaloja (KM 9123: 100–103), jotka hän määritteli kanaanilaisiksi eli pronssikautisiksi (3400/3300–1200 eKr.). Hän toimitti keramiikan palat muiden Palestiinassa tekemiensä löytöjen kera Suomen kansallismuseon kokoelmiin (KM = Kansallismuseo).¹⁰ Garstang puolestaan kaivoi Jerikoa 1930-luvulla ja löysi kivikautisia kerrostumia,¹¹ joihin häntä seuranneen Kathleen Kenyonin kaivaukset 1950-luvulla¹² toivat lisävalaistusta. Kenyonin kaivauksissa huomattiin neoliittisen eli nuoremman kivikauden kerrostumien ainutlaatuinen merkitys. 1950-luvulla löydöt osuivat radiohiiliajoituksen keksimisen aikaan.¹³

Neoliittisen kivikauden löydöt mullistivat monimuotoisuudellaan ja varhaisuudellaan monella tapaa arkeologiatiedettä. Tulokset loivat omalta osaltaan radiohiilen vallankumouksen arkeologiassa.¹⁴ Katsottiin, että alkukaupunki oli syntynyt tuhansia vuosia aikaisemmin kuin perinteiset ajoitusmenetelmät olivat antaneet ymmärtää. Kumpuun tehdyt suoraviivaiset kaivauskulut toimivat arkeologisen stratigrafian eli kerrostumatutkimuksen merkittävänä ”kehittämislaboratoriona”.

Syntyikö alkukaupunki autiomaan keitaaseen?

Jerikon keitaan elämä lähti liikkeelle ’Ain es-Sultanin ympärivuotisesta lähteestä, jonka äärelle natufeiksi tai natufilaisiksi kutsutut ensimmäiset asuttajat saapuivat.¹⁵ Natufien epipaleoliittinen eli vanhimman kivikauden jälkeinen (vastaa meidän mesoliittista eli keskistä kivikautta) kulttuuri vaikutti hedelmällisen puolikuun alueella viimeisen jääkauden päättyessä noin 12 000–9 500 eKr.¹⁶

9 Saarisalo 1975, s. 81.

10 Allekirjoittanut tunsii professori Aapeli Saarisalon ja on tutkinut sekä dokumentoinut Saarisalon Kansallismuseon kokoelmia.

11 Garstang ja Garstang 1948.

12 Kenyon 1981.

13 Renfrew 1983, s. 60–62.

14 Renfrew 1983, s. 60–62.

15 Kenyon 1960, s. 101; Kenyon 1981, s. 1.

16 Ks. natufien kulttuuri, Bar-Yosef ja Valla toim. 1991; natufien kulttuurin ajoitukset vaihtelevat eri julkaisuissa, ks. Anfinset, Nils apud Lönnqvist toim. 2008.

Jerikon rauniokummun muinaisia muureja kuvattuna vuonna 1898. Kuvaaja tuntematon. G. Eric ja Edith Matson Collection, Library of Congress.

Natufien kulttuuri merkitsi ihmisen siirtymistä metsäsästäjä-keräilijäasteelta puolipysyvään asumismuotoon ja kokeelliseen maanviljelykseen.¹⁷ Vähitellen Jerikoon muodostui pysyvä asutus niin, että asutuserrostumista alkoi Tell es-Sultanin rauniokummun muodostuminen. Syntyi vallankumous elinkeinoissa ja asumismuodoissa. Arkeologian emeritusprofessori Martin Biddle Oxfordin yliopistosta oli nuorena osallistunut Kenyonin Jerikon kaivauksille ja muisteli Helsingin konferenssissa kokemuksiaan Jerikon varhaisimpien kerrostumien tutkimuksista ja valaisi kaivausten menetelmällisiä merkityksiä. Konferenssissa esitettiin myös Kenyonin kaivauksista lyhyt dokumenttielokuva.

Neoliittisen kivikauden esikeraaminen Jeriko oli kehittynyt asujaimisto, kuitenkin vailla todisteita keramiikan valmistuksen käyttöönotos-

17 Ks. natufien kulttuuri, Bar-Yosef ja Valla toim. 1991.

ta. Esikeraamisen kauden savitiilirakenteisissa asuintaloissa esiintyi kahta kerrostumaa (ajanjaksot PPNA ja PPNB), ja jopa kaislamaton voitiin havaita peittäneen lattioita. PPNA ajoittuu noin aikaan 8500–7500 eKr. ja PPNB noin 7500–6000 eKr. Jälkimmäistä asutuskautta luonnehtivat kipsilaastipäällysteiset lattiat.¹⁸ Ennen keramiikka-astioita olivat Syyria–Palestiinassa edeltäneet kivi- ja puukulhojen lisäksi PPNB-jaksolla kipsimassasta muovailut astiat, joita maisteri Bonnie Nilhamn Utrechtiin yliopistosta oli tutkinut Syyriassa. Hän esitteli Helsingissä astioiden ja kipsilaastin kemiallista koostumusta. Hän oli ollut aikaisemmin Syyriassa myös Jebel Bishrin suomalaishankkeessa tekemässä kipsiastialöytöjä.¹⁹

Jo neoliittisella kaudella Jeriko linnoitettiin muurein, vallihaudoin ja paikalle pystytettiin PPNA-jaksolla kivistä monumentaalinen pyöreä torni noin 8300 eKr. mennessä.²⁰ Dosentti Dag Oredsson Lundin yliopistosta kertoi vallihautojen rakennustekniikasta ja käytöstä. Oredsson on tutkinut vallihautoja muinaisen Palestiinan alueella vuosia ja väitellyt aiheesta.²¹ On esitetty, että Jerikossa vallihautoja hyödynnettiin myös tulvaesteinä keitaan alueen tulviessa. Rakenteet kertovat jo puolustautumisen tarpeista. Kenyonin kaivauksissa tornin ympäristöstä löytyi viljasiilojen ja mahdollisten vesitankkien jäännöksiä, jotka ovat johtaneet arvioihin varhaisimmasta kastelujärjestelmästä. Oli tapahtunut myös yhteisöllistä organisoitumista mahdollisen kastelu- ja puolustusjärjestelmän suunnittelussa sekä toteuttamisessa ja kulttielämän järjestämisessä. Torni oli saattanut toimia ylijäämän keruun, varastoinnin ja uudelleenjaon hallinnollisena keskuksena.²² Sen astronomisista merkityksistä ihmismielen teknologisiin saavutuksiin liittyen on viimeisen vuosikymmenen aikana myös käyty keskustelua.²³

1950-luvun kaivauksilla saatiin löydetystä kasvi- ja eläinjäännöksistä varhaisinta todistusaineistoa viljan viljelystä ja eläinten kotieläimiksi

kesyttämisestä eli domestikaatiosta. Löydöissä havaittiin myös mahdollista ammatteihin erikoistumista, mikä vahvistui Kenyonin kaivauksille osallistuneen Diana Kirkbriden vuonna 1956 löytämissä ja kaivamassa Beidhassa lähellä Jordaniassa sijaitsevaa Petran muinaiskaupunkia.²⁴ Beidha oli mitä ilmeisimmin toiminut Jerikon satelliittiyhdyskuntana. Jerikosta löytyi todisteita kaupasta, jopa kaukokaupasta, jossa vaihdonvälineenä eli alkukantaisena rahana oli käytetty kaurisimpukoita. Niitä niin kuin turkoosiakin oli hankittu Punaiselta mereltä. Obsidiaania eli vulkaanista lasia oli puolestaan tuotettu nykyisen Turkin alueelta. Jeriko mahdollisesti toimitti suolaa, pikeä ja sulfuria Kuolleenmeren alueelta. Löytynyt sinettileima merkitsi symbolien ja mahdollisesti omistajuuden merkitsemisen käyttöönottoa.²⁵

Kenyon ja hänen kollegansa professori Mortimer Wheeler olivat vakuuttuneita siitä, että neoliittisen kauden esikeraaminen Jeriko oli saavuttanut kaupunkikulttuurin asteen. Kenyonin mukaan kysymys oli maailman vanhimmasta tunnetusta kaupungista.²⁶

Neoliittinen vallankumous

Professori Gordon Childe, Jerikoa kaivaneen Kenyonin kollega University Collegesta Lontoosta, saattoi Jerikon löytöjen pohjalta kehittää edelleen ympäristöarkeologisia tulkintojaan, kuten keitaan merkitystä varhaisen maanviljelyksen synnylle. Hän loi ja muokkasi edelleen neoliittisen vallankumouksen teoriaansa uusien löytöjen valossa toisen maailmansodan aatosta 1950-luvulle.²⁷ Childeille niin kuin Hararillekin Jeriko oli Kenyonista poiketen vielä kuitenkin vain neoliittinen kylä eikä alkukaupunki.

Maanviljelys ja karjanhoito sekä paikalleen asettaaminen loivat Childen päätelyssä neoliittisen vallankumouksen, jossa ihminen siirtyi domestikaation myötä maanviljelijänä ja karjanhoitajana metsästäjä-keräilijän villeydestä barbarian asteelle. Harari seuraa tulkinnoissaan osittain Childea, mutta on yksinkertaistanut elinkeinoja koskevan vallankumouksensa vain maanviljelystä

18 Kenyon 1981; 1957, s. 51–76; ks. uudet ajoitukset, Nigro ym. toim. 2011, s. 4.

19 Lönnqvist ym. 2011, s. 127.

20 Kenyon 1960; 1981; ks. uusimmat ajoitukset, Nigro ym. 2011, s. 4.

21 Ks. Oredsson 2000.

22 Kenyon 1960; 1981.

23 Barkai ja Liran 2008.

24 Kirkbride 1960.

25 Kenyon 1960; 1981; 1957, s. 51–76.

26 Ks. Kenyon 1956; Wheeler 1956.

27 Childe 1936/1965; 1942/1978.

koskevaksi²⁸ eikä käsittele siis esimerkiksi eläinten kesyttämisen merkitystä. Childen neoliittisen vallankumouksen teoriaan kuului myös ajatus ”ex oriente lux”, jonka mukaan itä toi valon ihmiskunnan alkukantaiseen menneisyyteen.²⁹ Alun perin ajatuksen merkittävänä kehittäjänä oli toiminut Uppsalan yliopiston arkeologian professori Oscar Montelius. Montelius niin kuin Childekin, oli diffusionisti uskoen kulttuurin alkukotiin ja sieltä lähteneiden ilmiöiden levintään. Monteliuksen teoksesta *Der Orient und Europa* (1899) muodostui diffusionistien käsikirja. Myös Harari, joka kuitenkin katsoo maanviljelyksen syntyneen eri puolilla maailmaa riippumattomasti, seuraa osittain koulukunnan näkemyksiä esimerkiksi löytäessään Jerikosta kulttuurin hautomon. Toisaalta samantapaisia ajatuksia on esittänyt myös aikaisemmin arkeologian professori Colin Renfrew³⁰.

Varhainen maanviljelys kuitenkin nykytietämyksen mukaan alkoi Lähi-idässä jokilaaksojen kosteikoissa ja keitaissa. On kiistelty, kumpi oli kehityksen liikkeellepaneva voima: maanviljelys vai liikkuvasta elämänmuodosta luopuminen ja paikalleenasettuminen. Edellyttikö maanviljelys pysyvää asumismuotoa vai pysyvä asumismuoto maanviljelyä? Mitä merkitystä oli ilmastollisilla tekijöillä: pakenivatko ihmiset kuivuuskautena keitaisiin ja asettuivat niihin viljelemään maata? Mikä rooli oli väestöpainella maanviljelyksen synnysssä? Entä viittasivatko muurit sotien syntymiseen? Jerikon suuri kivinen torni poistui vähitellen käytöstä. Sen sisällä kulkevasta portaikosta löydettiin haudattuina taistelujen uhreja,³¹ joiden jäännökset kertoivat kehityksen uusista, väkivaltaan ja sotiin liittyvistä, ulottuvuuksista.

Kallokultti kertoo ihmismielen kehityksestä

Professori Lorenzo Nigro kertoi Helsingin konferenssissa Jerikon merkityksestä ihmiskunnan tiedollisessa kehityksessä. Elinkeinojen muutoksen rinnalla syntyi kultteja ja rituaalisia käytäntöjä. Neoliittinen kausi merkitsi luolamaalausten jälkeä toista ihmismielen tiedollista vallankumous-

ta paikalleen asettumisen ja maanviljelyn myötä.

Esikeraamisessa Jerikossa vainajat oli haudattu asuinpiiriin rakennusten lattioiden alle. Luurangoissa havaittiin päiden elävänä tapahtunutta keinotekoista ja tahallista deformatsiota eli epämuotoiseksi käsittelyä,³² minkä on arveltu viitanneen yhteiskunnalliseen aseman ilmaisuun tai uskomuksiin. Muinaisessa Lähi-idässä ja Etelä-Amerikassa käytäntöä on havaittu eri puolilla esi- ja varhaishistorian aikana. Kallonmuotoilua on esimerkiksi tavattu muinaisen Egyptin faaraoperheissä, ja intiaanien keskuudessa lapsen kehtoon on viritetty puristuslautoja³³. Muotoilun apuna eri kulttuureissa on käytetty antiikin ajalta puristavia siteitä, myös Ranskassa aina viime vuosisadoille asti. Ranskassa kallonmuotoilun ajatuksena oli muistin ja älykkyyden edistäminen tai esteettinen ja sukupuoli-ihanne.³⁴ Jerikossa vainajien päitä oli myös hautauksissa irrotettu mahdollisesti esi-isäkulttiin liittyviä rituaaleja varten tai niitä esiteltiin taisteluissa hankittuina voittopalkintoina.³⁵

Huomattavimpia Jerikon vainajia edustavissa löydöissä ovat erityiset laastipäät tai kipsikalot. Niissä kasvonpiirteet oli muotoiltu ihmiskallon päälle kipsilaastista tai savesta ja silmien paikalle oli sijoitettu kaurisimpukat. Joissakin laastipäissä näkyi maalausten jälkiä.³⁶ Ennen Kenyonin kaivauksia Garstang oli jo aikaisemmin paljastanut Jerikosta suuren kokonaista ihmistä kuvaavan neoliittisen kipsipatsaan, jollaisia on tullut myöhemmin kaivauksissa esiin myös neoliittisesta 'Ain Ghazalin yhdyskunnasta Jordaniasta.³⁷ Jerikon kalloja vastaavia laastipäitä tunnetaan nykyisin myös 'Ain Ghazalista³⁸ ja Damaskoksen lähellä Syyriasta Tell Ramadista ja Tell Aswadista.³⁹ Çatal Höyükistä Anatoliasta nykyisen Turkin alueelta on paljastunut niin ikään kyseisenlaisia päitä⁴⁰, mikä on osoittanut kulttikäytännön levinneisyyttä. Viime vuosina Israelista Jiftahel-nimisestä neoliittisesta kohteesta Galileasta on löydetty lisää

28 Harari 2011, s. 87–109.

29 Childe 1936/1965; 1942/1978.

30 Renfrew 1990, s. 173; Renfrew liittyy kuitenkin kielten leviämisen viljalajien levintään, ks. s. 145–.

31 Kenyon 1960; 1981, Appendix A.

32 Kenyon 1981, Appendix A.

33 Gilberg 1973, s. 184–185.

34 Gélis 1984, s. 7–28.

35 Kenyon 1981, Appendix A; 1957, s. 62–63.

36 Kenyon 1957, s. 62.

37 Rollefson ym. 1992, s. 446–467.

38 Simmons ym. 1990.

39 Ks. Cauvin 2000, s. 114; Stordeur 2003.

40 Hodder 2005

kätköön sijoitettuja laastilla muotoiltuja päitä.⁴¹

Kallokultti aivan kuin konkretisoi ihmismielessä tapahtuneen tiedollisen vallankumouksen. Uskonnollisesti irrotettujen ja muovailtujen kallojen on myös arveltu toimineen niin sanottuina henkien kaappajina.⁴² Egyptin Gizan Vanhan valtakunnan kalkkikivistä veistetyt ja niin kutsutut varapääät lienevät myös jääne muinaisesta kallokultista. Viimeisimmissä tutkimuksissa ja tulkinnoissa vedotaan erilaisiin maagisiin uskomuksiin ja pyramiditeksteihin, joiden mukaan pään tuli yhtyä vartaloon, jotta se olisi voinut elää tuonpuoleisessa. Varapääät olisi tarkoitettu siis muumioituu ruumiiseen henkimaailmassa siirrettäviksi.⁴³ Muovailtujen laastipäiden on katsottu myös esittävän vainajakultin ohella varhaista muotokuvataidetta.⁴⁴ On lisäksi otaksuttu, että Egyptin taiteessa varhain Vanhan valtakunnan aikana syntynyt rintakuva saattaa olla kallokultista lähtevä ihmisen kuvaustapa.⁴⁵ Yksilön esittäminen oli saanut uuden ilmaisumuodon.

Viimeaikaiset tietokonetomografiset tutkimukset ovat päässeet kallojen tutkimuksessa pintaa syvemmälle. British Museumissa säilytettävä Jerikosta löytynyt miehen laastipää on skannattu nyt 2010-luvulla. Samalla tehtiin kallon 3D-mallinnos. Tietokonemallinnosten ja 3D-tulostuksen avulla luotiin laastin alla olevasta kallosta ennallistus, jossa henkilön mahdolliset kasvopiirteet ja elävänä tapahtunut kallon muotoilukin saatiin esille.⁴⁶

Kivikautisia harppauksia muualla Lähi-idässä

Turkissa 1960-luvulla aloitetut kaivaukset paljastivat Çatal Höyükin (aikaisemmin kirjoitettu Hüyük) kivikautisen alkukaupungin, jonka kaupunkiluonnetta ei ole juurikaan kyseenalaistettu. Brittiarkeologi James Mellaart, joka oli osallistunut Kenyonin Jerikon-kaivauksille, aloitti kohteen arkeologiset tutkimukset. Çatal Höyük oli Jerikon varhaisinta esikeraamista PPNA-vaihetta nuorempi vastaten esikeraamisen vaiheen toista eli PPNB-jaksoa. Se edusti siis Mellaartin terminologiassa

akeraamista asutusvaihetta, jossa kipsilaastipäällyste oli rakennusten pinnoissa suosittua.⁴⁷

Yhdyskuntasuunnittelu oli organisoitunutta ja voitiin havaita, että oviaukot sijaitsivat katoilla ja kulku kaupungissa tapahtui kattojen kautta. Vainajat oli haudattu lattioiden alle niin kuin Jerikossa. Myös mainitut valkoiset kipsikulhot kuuluivat aikakauden muotiin. Kehittyneeseen hedelmällisyyskulttiin liitettiin rehevämuotoisten naisten pienoispatsaat ja härkäveistokset sekä kuolemankulttiin mahdollisesti seinämaalauksissa liittyvät korppikotkat.⁴⁸ Professori Ian Hodder on Mellaartin jälkeen jatkanut menestyksekkäästi Çatal Höyükin raunio-kummun kaivauksia tulkiten neoliittisena aikana käytettyä symbolikieltä.⁴⁹ Hedelmällisyys- ja kuolemankultit ovat kulkeneet muinaisuudessa monilla seuduilla käsi kädessä. Vuoden kiertokulussa kysymyshän on myös luonnon kuolemasta ja eloon heräämisestä uuden kasvukauden aikana.

Kenyonin oppilaisiin kuulunut Andrew Moore, myöhemmin Yalen yliopiston professori, sai 1960–70-luvuilla tehtäväkseen Abu Hureiran pelastuskaivaukset Tabqan patoalueella Eufratvirralla Syyriassa. Abu Hureiran tutkimukset päästiin lopullisesti julkaisemaan vasta vuonna 2000. Havaittiin, että Eufratvirran jokilaakson kosteikoissa viljan viljely oli alkanut Jerikoakin aikaisemmin.⁵⁰ Jerikossa viljan domestikoinnin alku oli ajoitettu noin aikaan 8000 eKr.⁵¹ Abu Hureirasta löytyi viljeltyä ruista, joka radiohiilimenetelmällä ajoitettiin noin vuoteen 9000 eKr. Gasellien metsästys näytti olleen keskeinen lihaproteiinin lähde, joka kuitenkin vaihtui vähitellen lampaan ja vuohen kotieläimeksi kesyttämiseen.⁵² Vuohen kesyttäminen tapahtui myös samoihin aikoihin Iranissa.⁵³ Syyriassa Keski-Eufratille muodostui vähitellen Bouqrasin neoliittinen laastipäällysteinen yhdyskunta, samoin El Kowmin keitaaseen, suomalaisten tutkimuskohteena toimineen Jebel Bishrin vuoristoalueen juurelle, jossa paimentolaisuus alkoi syntyä jo neoliittisella kaudella.⁵⁴

47 Mellaart 1962; Mellaart 1977, s. 77–101.

48 Mellaart 1962; Mellaart 1977, s. 77–101.

49 Hodder 2011.

50 Moore ym. 2000.

51 Kenyon 1981, Appendix B, s. 578.

52 Moore ym. 2000, s. 379–384, 397, 442–479.

53 Zeder ja Hesse 2000.

54 Ks. Anfinset, Nils apud Lönnqvist toim. 2008; Lönnqvist ym. 2011 ja ks. myös Cauvin 2000.

41 Milevski ym. 2008.

42 Janson 1986, s. 31–32.

43 Ks. esim. Nuzzolo 2011.

44 Kenyon 1957, s. 63.

45 Janson 1986, s. 62–63.

46 Romey 2017.

Kenyonin Jerikon-kaivausten ja Mellaartin Çatal Höyük -tutkimusten jälkeen vastaava ja kivikautta koskeva arkeologinen sensaatio Lähi-idässä syntyi vasta 1990-luvulla. Saksalaisarkeologi Klaus Schmidtin kaivauksissa paljastui Turkissa kivikautinen Göbekli Tepen muinaistemppele. Se osoittautui Jerikoa ja Çatal Höyükiäkin vanhemmaksi. Uusi ilmiö ihmiskunnan kehityksessä oli havainto, että metsäsästäjä-keräilijävaiheessa jo 10. vuosituhannella eKr. oli pystytty tuottamaan pitkälle vietyä organisoitumista ja käyttämällä työvoimaa pystyttämään erityisiä kiinteitä monumentaalaisia rakenteita kulttitoimintoja varten. T-kirjaimen muotoiset kookkaat kivipatsaat, joihin oli kaiverrettu korkokuvina erilaisia eläinaiheita, ovat hämääntäviä teknisiä ja taiteellisia saavutuksia.⁵⁵

Professori Ahmet Denker Istanbulin Bilgi-yliopistosta esitteli laserkeilausten avulla tehtyä Göbekli Tepen temppelin dokumentointia ja sen 3D-mallinnosta Helsingissä. Paikka oli ollut erityisesti gasellinmetsästäjien suosiossa, ja gasellien reitti voitiin jäljittää metsästäjien suurikokoisten kivistä rakennettujen autiomaan leijoiksi kutsuttujen ja V-kirjaimen muotoisten pyydysten avulla Siinailta ja Negevistä Jordaniaan sekä Syyriaan Jebel Bishrille suomalaistutkimusalueen ohi⁵⁶ aina Abu Hureiraan ja edelleen Göbekli Tepelle. Aluetta kutsutaan esihistorian tutkimuksessa Levantin käytäväksi.

Jerikossa pyhäkön jäännökset, kulttiesineistö ja erityinen kallokultti ovat todisteena uskonnollisista käytännöistä, joita ihmiset harjoittivat eri puolilla Lähi-itää. Monet löydöt herättävät toisiaan seuraavia kysymyksiä, mutta varmaa on, että elinkeinojen ja ihmismielen muutokset yhteisöllisessä kehityksessä, uskonossa ja taiteessa johtivat vähitellen sivilisaation syntyyn. Lähes samanai-kaista kehitystä tapahtui myös Kaukoidässä, jossa keramiikka otettiin nykytietämyksen mukaan käyttöön aikaisemmin kuin Lähi-idässä, ja domestikointiin siirryttiin Lähi-idän jälkeen.⁵⁷

Jeriko asutusten syklissä ja liikkuvien yhteisöjen paineissa

Jerikon rauniokumpu on ollut asutettuna lyhyitä katkoksia lukuun ottamatta tuhansia vuosia ki-

vikaudesta metallikausiin ja aina bysanttilaiseen aikaan, ja keitaan muille alueille syntyi kreikkalais-roomalaisia ja islamilaisaikaisia palatseja monimutkaisine kastelujärjestelmineen.

Perinteisesti Jeriko-sanana on uskottu viittavan seemiläiseen kuuta tarkoittavaan *jerah*-sanaan ja siten kuunjumalan/jumalattaren kaupunkiin. Toisen näkemyksen mukaan nimi viittaisi seemiläiseen sanaan *reah* eli tuoksu ja siten tuoksujen kaupunkiin – Jerikon balsamilehdot olivatkin jo antiikin aikana kuuluja ja Antoniuksen kerrotaan lahjoittaneen niitä Kleopatralle⁵⁸. Italialais-palestiinalaisten kaivaukset ovat viime aikoina löytäneet Jerikosta naisen haudasta skarabeen eli pyhän pillerinpyörittäjäkuoriaisen muotoisen sinetin. Siinä tulkittu hieroglyfiteksti *Adjmer Rwha*, ”Ruhan herra”, viittaa Jerikon nimen olleen keskipronssikaudella 2. vuosituhannella eKr. *Rwha* eli *Ruha*.⁵⁹ Samantyyppinen nimi *irhy* esiintyy myös faarao Ramses II:n paikannimilistoja sisältävissä piirtokirjoituksissa.⁶⁰ Jerikon arabiankielinen nimi puolestaan on *Ar-* tai *Al-Riha*.

Jerikon keskeinen rooli kaupunkikulttuurin uudelleennousussa Jordaninlaaksossa ilmenee varhaispronssikauden löydöissä 3. vuosituhannella eKr.⁶¹ Rauniokumpu on muodostunut erilaisista pronssikauden tuhokerrostumista, milloin maanjäristyksen, tulipalojen tai valloitusten alla. Vahvat muurit ovat ympäröineet asujaimistoa, ja niin sanottujen hyksojen aikana keskipronssikaudella 2. vuosituhannella eKr. alueella kukoisti hienostunut palatsikulttuuri.⁶² Konferenssissa nostettiin esiin paimentolaisten osuus uusina tulokkaina sekä ristiriidat heidän heimokulttuurinsa ja kaupunkilaisuuden välillä. Ne kuuluvat Jerikon pronssikautisten kaupunkikulttuurien tuhojen ja muutosten jäljittämisen ongelmiin. Rauniokummun lähelle kallioon hakatut pronssikautiset haudat ovat olleet liikkuvien paimentolaiskulttuureja koskevien teorioiden pontimena.⁶³

Rauniokummusta on löydetty varhaispronssikauden lopulle eli noin 2300 eKr. ajoittuvia tuhon merkkejä ja niitä seurannut leirimäinen asu-

58 Josephus, *Jewish War I*, 361–362.

59 Nigro ym. 2011, s. 12–13.

60 Horn 1953, s. 201.

61 Gallo toim. 2019.

62 Nigro ym. 2011, s. 12–14.

63 Kenyon 1966.

55 Schmidt 2010.

56 Lönnqvist ym. 2011, s. 107–108.

57 Yasura toim. 2002, ks. keramiikka erityisesti s. 154.

tusmuoto, joka yhdistettiin osittain kalliohautojen paimentolaiseen heimokulttuuriin. Uusien tulokaiden on arveltu edustaneen amorilaisia, joita seurasivat hyksot ja edelleen israelilaiset⁶⁴ sekä lopulta arabi-fellahit ja -beduiinit. Ajoitusmenetelmien kehittymättömyyden vuoksi Garstang erehtyi yhdistämään varhaispronssikautisen kaupungin tuhon israelilaisten tuloon.⁶⁵ Israelin antikviteettiviraston julkaisujohtaja Zvi Greenhut esitteli Helsingissä 3. vuosituhatvuotisen eKr. lopun hautaustyyppejä ja vertaili niitä Levantin samanaikaisiin hautaustyyppeihin. Berkeleyyn yliopiston tutkija Madeline Pruiitt käsitteli tunkeutuihin samastettujen amorilaisten identiteettiä ja sen esineellisiä ilmaisu- ja muotoja.

Tekstitutkijat ovat laskeneet, että Joosuan Jerikon olisi täytynyt ajoittua myöhäispronssikauden eli 2. vuosituhannen jälkimmäiselle puoliskolle eKr.⁶⁶ Uudet vähittäisen israelilaisasuttamisen teoriat tulivat kuitenkin 1990-luvulla muotiin, jolloin teologien ja joidenkin arkeologien toimesta⁶⁷ Raamatun Joosuan kirjaan pohjaava Jerikon valloitus teoria hylättiin vedoten siihen, että Kenyonin kaivauksista ei ollut löytynyt jälkiä myöhäispronssikautisesta Jerikosta ja sen tuhosta. Kenyonin kaivauskertomukset viittaavat selvästi myöhäispronssikautisten hautojen olemassaoloon, mutta Kenyon katsoi edellisten kaivausten ja eroosion paljolti tuhonneen rauniokummun myöhäispronssikautisia pintakerrostumia, jolloin mahdollisesti olemassaolleen kaupungista ei olisi jäänyt paljoakaan arkeologisia jälkiä. Löytöjen perusteella Kenyon kuitenkin toteaa, että myöhäispronssikautinen kaupunki oli ollut olemassa.⁶⁸ Professori Nigron kaivauksissa on sittemmin saatu lisävalaistusta myöhäispronssikautisen kaupungin olemassaolosta. On huomattava, ettei Kenyon kaivanut kumpua läheskään kokonaan.

Israelilaisvalloituksen kirjallinen traditio jatkaa kaupunkikulttuurin ja paimentolaisten välistä skismaa, joka tunnetaan jo länsiseemiläisten amorilais- ja aramealaisyhteisöjen historiasta Syyria-Palestiinassa. Monet traditiot ovat kerroksellisia

ja pitkällä aikavälillä syntyneitä. Niiden yhdistäminen Jerikossa arkeologian keinoin suoraan tiettyihin pronssikautisiin kerrostumiin on koettu haasteelliseksi.

Kohti järjestelmällistä suojelua

Jerikon merkitys ihmiskunnan kehitysaskelia koskevan todistusaineiston lähteenä on ollut kiistanon. Çatal Höyük⁶⁹ ja Göbekli Tepe⁷⁰ on jo hyväksytty maailmanperintökohteiksi, mutta Jeriko ei vielä ole saavuttanut sille kuuluvaa asemaa. Helsingin konferenssin asiantuntijapaneelissa pohdittiin tilanteen edelleen kartoittamista ja suojeluun liittyvien suuntaviivojen muotoilemista. Skype-yhteyden avulla paneeliin osallistui Yhdysvalloista, Suomessakin toiminut palestiinalainen arkkitehtuurin professori Salim Elwazani.

Tell es-Sultanin rauniokummun suojelu ja säilyttäminen ovat akuutteja kysymyksiä. Asutuksen leviäminen, turistit ja maisemallisesti liian korkeiden rakennusten suunnittelu ovat kummun suojelun kannalta näköpiirissä olevia uhkia. Romahdaneiden kaivauskuilujen entisöimisessä on ollut italialais-palestiinalaisen tutkimusryhmällä merkittävä rooli. Kaivauskuilut on haluttu pitää auki, jotta neoliittinen torni pysyisi vierailijoiden nähtävissä ja kaivauskuilut toimisivat taustana arkeologisten kaivausmenetelmien historian havainnollisessa esittelyssä.

Jerikon asema maailmanperintökohteena auttaisi suojelun sekä säilyttämisen resurssoinnissa ja organisoimisessa koko ihmiskunnan perintöön liittyvässä kohteessa. Ensimmäisellä alueella on kuitenkin tehtävä vaadittavia kehitystoimenpiteitä suoja-aluejärjestelyin sekä pohdittava keinoja eroosion tuomien tuhovoimien ja turismin lieveilmiöiden rajoittamiseksi. Konferenssipaneelin pohjalta laaditaan lausuntoa, joka tukee suojelun edistämistä.

64 Kenyon 1966; 1971, s. 119–210.

65 Kenyon 1957, s. 262.

66 Ks. esim. Weippert 1971, s. 128–133.

67 Finkelstein ja Silberman 2002, s. 72–83.

68 Kenyon 1981, s. 270–271; Kenyon 1957, s. 262; ks. myös Kenyon 1987, s. 73–75.

69 <https://whc.unesco.org/en/list/1405/>.

70 Ks. <https://whc.unesco.org/en/list/1572/>.

Lähteet ja kirjallisuus

- Ancient Jericho – Tell es-Sultan: From First Settlers to an urban Site in Changing Situations: An international archaeological conference in Helsinki, Finland, on the 14th and 15th of June, 2019. 2019. Porvoo: Porvooon Valojäljennös/Suomen Arkeologinen Seura.
- Bar-Yosef, Ofer ja Valla, François 1991. *The Natufian Culture in the Levant*, International Monographs in Prehistory, Archaeological Series 1, Ann Arbor, Michigan: International Monographs in Prehistory.
- Barkai, Ran ja Liran, Roy 2008. Midsummer Sunset at Neolithic Jericho. *Time and Mind: The Journal of Archaeology, Consciousness and Culture*, Vol. 1 (3), s. 273–284.
- Cauvin, Jacques 2000. *The Birth of Gods and the Origin of Agriculture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Childe, V. Gordon 1936/1965. *Man Makes Himself*. London: Watts & Co.
- Childe, V. Gordon 1942/1978. *What Happened in History?* Harmondsworth: Penguin Books.
- Finkelstein, Israel ja Neil Asher Silberman 2002. *The Bible Uncart-hed: Archaeology's New Vision of Ancient Israel and the Origins of Its Sacred Texts*, New York, London, Toronto, Sydney, Singapore: Touchstone book by Simon & Schuster.
- Gallo, Elisabetta toim. 2019. *Conceptualizing Urban Experiences: Tell es-Sultan and Tall al-Hammam Early Bronze cities across the Jordan*. Rome: "La Sapienza" Expedition to Palestine & Jordan.
- Garstang, John ja Garstang, J.B.E. 1948. Revised Edition. *The Story of Jericho*. London, Edinburgh: Marshall, Morgan & Scott.
- Gélis, Jacques 1984. Refaire le corps: Les déformations volontaires du corps de l'enfant à la naissance. *Ethnologie française*, Tome 14, Numéro 1, s. 7–28.
- Gilberg, Rolf 1973. Naturlig eller unaturlig (3) Omforming. *Jordens folk, Etnografisk revy*, 9. årg., Nr. 4, s. 182–192.
- Harari, Yuval Noah 2011. *Sapiens: A Brief History of Time*. London: Vintage Books. (Suomeksi: Harari, Yuval Noah 2016. *Sapiens – Ihmisen lyhyt historia*. Bazar. e-kirja, 5. luku.)
- Hodder, Ian 2005. New Finds and New Interpretations at Çatal Höyük. *Anatolian Archaeology* 11, s. 20–22.
- Hodder, Ian 2011. *The Leopard's Tale, Revealing the Mysteries of Çatalhöyük*. London: Thames & Hudson.
- Horn, S. H. 1953. Jericho in the Topographical List of Ramesses II. *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. XII (3), s. 201–203
- Janson, H.W. 1986. *History of Art*. Third Edition. Revised and Expanded by Anthony F. Janson. New York: Harry N. Abrams's Inc.
- Josephus. *The Jewish War*, Books 1–2, Loeb Classical Library, transl. by Thackeray, H. St. J., Cambridge Mass.: Harvard University Press
- Kenyon, Kathleen 1956. Jericho and its Setting in Near Eastern History. *Antiquity*, Vol. 30, s. 184–195.
- Kenyon, Kathleen 1957. *Digging Up Jericho*. London: Ernest Benn Limited.
- Kenyon, Kathleen 1960. Excavations at Jericho 1957–58. *Palestine Exploration Quarterly* 1960, Ninety-Second Year, s. 88–108.
- Kenyon, Kathleen 1966. *Amorites and Canaanites*, The Schweich lectures of the British Academy 1963, London: the British Academy, Oxford University Press.
- Kenyon, Kathleen 1979. Fourth edition. *Archaeology in the Holy Land*. London: Ernest Benn.
- Kenyon, Kathleen (Holland, Thomas toim.) 1981. *Excavations at Jericho*, Vol. III, The Architecture and Stratigraphy of the Tell. London: British School of Archaeology in Jerusalem.
- Kenyon, Kathleen 1987. *The Bible and Recent Archaeology*, Revised edition by P.R.S. Moorey, London: The Trustees of the British Museum.
- Kirkbride, Diana 1960. The Excavation of a Neolithic Village at Seyl Aqlat, Beidha, Near Petra. *Palestine Exploration Quarterly* 1960, Ninety-Second Year, s. 136–145.
- Lönnqvist, Minna toim. 2008. *Jebel Bishri in Context: Introduction to the Archaeological Studies and the Neighbourhood of Jebel Bishri in Central Syria*, Proceedings of a Nordic Research Training Seminar in Syria, May 2004. BAR International Series 1817, Oxford: Archaeopress.
- Lönnqvist, Minna, Törmä, Markus, Lönnqvist, Kenneth ja Nuñez, Milton 2011. *Jebel Bishri in Focus: Remote sensing, archaeological surveying, mapping and GIS studies of Jebel Bishri in central Syria by the Finnish project SYGIS*, British Archaeological Reports International Series 2230, Oxford: Archaeopress.
- Mellaart, James 1962. Excavations at Çatal Hüyük, First Preliminary Report, 1961. *Anatolian Studies*, Vol. 12, s. 41–65.
- Mellaart, James 1977. *Earliest Civilizations of the Near East*. London: Thames & Hudson.
- Milevski, I., Khalaily, H., Getzov, N. ja Hershkovitz, I. 2008. The Plastered Skulls and Other PPNB Finds from Yiftahel, Lower Galilee (Israel). *Paléorient* 34 (2), s. 37–46.
- Moore, A.M.T., Legge, A.J. ja Hillman, G.C. 2000. *Village on the Euphrates: From Foraging to Farming at Abu Hureyra*, Oxford: Oxford University Press.
- Nigro, Lorenzo, Sala, Mara ja Taha, Hamdan, toim. 2011. *Archaeological Heritage in the Jericho Oasis: A systematic catalogue of archaeological sites for the sake of their protection and cultural valorisation*, sarjassa Rosapat (Rome "La Sapienza" Studies on the Archaeology of Palestine & Transjordan) 07, PADIS I, Rome: "La Sapienza", Expedition to Palestine and Jordan.
- Nuzzolo, Massimiliano 2011. The "Reserve Heads": some remarks of their function and meaning. Teoksessa: *Old Kingdom, New Perspectives, Egyptian Art and Archaeology 2750–2150 BC, Proceedings of the Old Kingdom Art and Archaeology Conference, held May 20–23, 2009 at the Fitzwilliam Museum in Cambridge*, Strudwick, Nigel ja Helen, toim., Oxford: Oxbow Books, 200–215.
- Oates, Davis ja Oates, Joan 1976. *The Rise of Civilization, The Making of the Past*, New York: Elsevier, Phaidon.
- Oredsson, Dag 2000. *Moats in Ancient Palestine*, Coniectanea Biblica New Testament Series 48, Stockholm: Almqvist & Wiksell Intl.
- Renfrew, Colin 1990. *Archaeology and Language: the Puzzle of Indo-European Origins*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Renfrew, Colin 1983. *Before Civilization: The Radiocarbon Revolution and Prehistoric Europ*, Bungay, Suffolk: Penguin Books.
- Rollefson, Gary, Simmons, Alan ja Khafafi, Zeidan 1992. Neolithic Cultures at 'Ain Ghazal, Jordan. *Journal of Field Archaeology*, Vol. 19, s. 443–470.
- Romey, Kristin 2017. *Face of the 9,500 year old man revealed for first time, Digital tools help researchers reconstruct the Neolithic man inside the famed Jericho Skull*. Ks. <https://www.nationalgeographic.com/news/2017/01/jericho-skull-neolithic-facial-reconstruction-archaeology-british-museum/> (luettu 24.10.2019)
- Saarisalo, Aapeli 1975. *Rymättylän räättälän poika*, Porvoo: WSOY.
- Schmidt, Klaus 2010. Göbekli Tepe – the Stone Age Sanctuaries, New results of ongoing excavations with a special focus on sculptures and high reliefs. *Documenta Praehistorica XXXVIII*, s. 239–256.
- Sellin, Ernst ja Watzinger, Carl 1913. *Jericho, Die Ergebnisse der Ausgrabungen*, Leipzig: J. C. Hindrichs'sche Buchhandlung.
- Simmons, A.H., Boulton, A., Butler, C.R., Kafafi, Z. ja Rollefson, G.A. 1990. A Plastered Human Skull from Neolithic 'Ain Ghazal. *Journal of Field Archaeology* 17, s. 107–110.
- Stordeur, Danielle 2003. Des crânes surmodelés à Tell Aswad de Damsçène (PPNB – Syrie). *Paléorient* 29 (2), s. 109–115.
- Weippert, Manfred 1971. *The Settlement of the Israelite Tribes in Palestine: a Critical Survey of Recent Scholarly Debate*, Studies in Biblical Theology, Second Series 21 London: SCM Press.
- Wheeler, Mortimer 1956. The First Towns? *Antiquity*, Vol. 30, No. 119, 132–136.
- Zeder, Melinda A. ja Hesse, Brian 2000. The Initial Domestication of Goats (*Capra hircus*) in the Zagros Mountains 10,000 Years Ago. *Science*, Vol. 287, s. 2254–2257.
- Yasura, Yoshinori toim. 2002. *The Origins of Pottery and Agriculture*, New Delhi, India: Lustre Press.

Kirjoittaja on Jeriko-konferenssin suomalainen organisoija, joka on johtanut Suomen Akatemian sekä Helsingin yliopiston arkeologista hanketta Keski-Syriassa ja toiminut Göbekli Tepe-n lähellä Turkissa arkeologian urapolkuprofessorina.

äino

FREDA 33, HELSINKI

MA-PE 10.30 - 18.00

LA 11.00 - 16.00

PUH. 09 611 611

WWW.AINO.NET